

Porodične vrednosti u tranziciji – Srbija u komparativnoj perspektivi

Rezime. U radu se razmatraju dominantne vrednosne tendencije u Srbiji na početku milenijuma u vezi sa sindromom stavova prema porodici, vaspitanju i odgajanju dece, seksualnom životu, braku, odnosu muškarca i žene i ulozi zaposlene, tj. žene domaćice u tom odnosu. Na osnovu empirijskih podataka iz trećeg i četvrog talasa Svetske studije vrednosti identifikuje se struktura vrednosti koja karakteriše instituciju porodice u tranzitivnoj Srbiji kao i njihove determinante; registruju se promene koje su se u Srbiji desile u periodu 1996-2001. godine u kontekstu preovlađujućih socio-ekonomsko-kulturnih faktora uz naglasak na komparativnom pristupu, tj. poređenju dominantnih porodičnih vrednosti Srbije sa vrednostima drugih evropskih zemalja i identifikovanju specifičnosti koje iz tog poređenja proizilaze. Pored toga ukazuje se na značaj i ulogu obrazovnog procesa kao preduslova prihvatanja tolerantnijeg pristupa prema porodici i njenoj izmenjenoj ulozi u post-komunističkoj Srbiji u ranim fazama demokratizacije.

Ključne reči: Svetska studija vrednosti, vrednosti, porodica, Srbija.

Uvodna razmatranja i problem istraživanja

Izrazi poput «kriza porodice», «slom porodice», «rast individualizma» i sl. poslednjih decenija se sve više upotrebljavaju kada se govori o porodici i njenim osnovnim funkcijama. Pesimističko gledište svakako da podržavaju demografski podaci koji daju grubu sliku o trenutnom statusu porodice u Evropi. Rastuća stopa razvoda, porodica sa vanbračnom decom, opadanje stope nataliteta, brakovi između supružnika istog pola, produžavanje životnog veka – samo su neki od argumenata koji idu u prilog tezi o slomu porodice (Fotakis, 2000).

Opšte je prihvaćen stav da se demografske pojave odvijaju pod uticajem procesa modernizacije (industrijalizacija, urbanizacija, demokratizacija, sekularizacija, profesionalizacija i sl.) koja dovodi do niza društvenih i kulturnih promena, od porasta obrazovnog nivoa do izmene polnih uloga (Inglehart, 2000). Period pre industrijalizacije i modernizacije karakterisala je tradicionalna domaća zajednica koja se oslanjala na dva osnovna principa – autoritet (muškarca) i solidarnost, dok se nuklearna porodica vezuje za moderni industrijski period. Porodica se sužava kako po obimu tako i po funkciji (Bobić, 2006). Paralelno se dešava tranzicija sa visokog nivoa fertiliteta ka niskom (uspostavljanje norme jednog deteta) i opadanje univerzalnosti braka (povećanje stope razvoda, brakova višeg reda i sl.). Dok je ekonomska cena deteta nekada bila niska jer je ono rano uključivano u radne procese, a potom i brinulo o ostarelim roditeljima, dete je danas postalo luksuzna roba (u ekonomskom i psihološkom smislu), odnosno, «od

proizvođača, deca postaju veliki potrošači, namesto kvantiteta dece, potencira se njihov kvalitet tj. sve više novca, energije i oportunih troškova investira se u manji broj dece, ali dece koja ima visoku cenu» (Bobić, 2006:20). Osim toga, proces tzv. seksualne i natalitetske dekompozicije braka, dovodi do novih formi heteroseksualnih odnosa – partnerstva, kohabitacije, *living apart together* životnih aranžmana i sl. (Milić, 2001; Bobić, 2003; 2006).

Međutim, ove promene ne moraju nužno odražavati dezintegraciju porodice. U suštini, deca se i dalje rađaju i odgajaju od strane odraslih u porodici. Budući da brak više nije (društveno) nužni preduslov odgoja dece, porast broja razvoda odražava i činjenicu o promenjenoj (ekonomskoj i društvenoj) ulozi žene od polovine prošlog veka naovamo. Muškarac nema više institucionalnu i legalnu moć da kontroliše život svoje supruge i majke njihove dece. Žena, u izmenjenoj ulozi, može da kontroliše broj porođaja putem kontracepcije ili abortusa, može slobodno izabrati svog partnera ili može napustiti nezadovoljavajuću vezu. Iako se ideja porodice i dalje vrednuje, ona se pragmatično prihvata u vidu kompromisnih formi na kulturnom i/ili individualnom nivou (Arts&Halman, 2004). Pored toga, retko se početkom 20. veka dešavalo da dete odrasta uz babe i dede koji su ih doživeli, ali usled produženja životnog veka čak i čukundede ili čukunbabe nisu retkost u današnjim porodicama. Stoga moderna porodica nudi i mogućnost veće bliskosti i intimnosti koja praktično nije bila moguća u preindustrijskim društvima.

Na nivou demografskih podataka, različite kulturne regione Evrope karakterišu različiti porodični obrasci. Npr. Nordijske zemlje imaju najveći procenat porodica sa jednim roditeljem i najniži procenat trogeneracijskih porodica. Trogeneracijske porodice su dominantne na jugu, porodice sa jednim roditeljem na severu Evrope (Fotakis, 2000).

Obimna empirijska evidencija pokazala je da dominantan sistem vrednosti jednog društva u velikoj meri zavisi od nivoa, pre svega ekonomskog, razvoja. Vrednosni prioriteti se pomeraju sa naglašavanja ekonomske i fizičke sigurnosti prema naglašavanju uslova života tj. sa materijalističkih na post-materijalističke vrednosti (Inglehart, 1990; 1997; Arts&Halman, 2004; Baker, 2005). Štaviše, modernizam je ušao u novo doba, pa se sve više govori o refleksivnom modernizmu post-industrijskog doba koje dovodi do sloma «ontološke sigurnosti» i «rizičnog društva» (Beck, 1992), koje iziskuje oslanjanje na individualne sposobnosti i odgovornosti u cilju rešavanja društvenih problema. Sledi da se evropske zemlje razlikuju po pitanju dominantnih obrazaca vrednosti usled uticaja relevantnih faktora koji ih presudno određuju, pa i po pitanju obrazaca porodičnih vrednosti..

Polazeći od podataka dobijenih u Svetskoj studiji vrednosti (u daljem tekstu SSV), analiziranjem veze između kulturnih, demografskih varijabli i porodičnih stavova i vrednosti utvrđeno je da, iako postoje različite pozicije u pogledu porodičnih vrednosti u različitim evropskim zemljama, tačnije, klasterima evropskih zemalja, razlike nisu ekstremne. Drugim rečima, čini se da su razlike u porodičnim vrednostima među evropskim zemljama relativno umerene i pored (razumljive) pretpostavke da će se porodične vrednosti i stavovi razlikovati u različitim kulturnim regionima Evrope (Georgas et al., 2004; Vandecasteele, 2004). Npr. za očekivati je da će u Južnoj Evropi sa tradicijom proširenih porodica biti prisutne tradicionalne vrednosti vezane za religioznost ili blisku porodičnu interakciju, dok bi, sa druge strane, severnoevropske zemlje sa

prevashodno nuklearnim porodicama trebalo da karakterišu nezavisne vrednosti manje vezane za religijske sadržaje.

Identifikovano je sedam faktora porodičnih vrednosti koji objašnjavaju 37,9% varijanse – *Religioznost i porodični život* (naglašavanje važnosti religije i njene veze sa porodičnim životom), *Složnost u braku* (partnerska komunikacija, uzajamno poštovanje i sl.), *Abortus, razvod i preljuba* (stepen odobravanja ovih situacija), *Deca, porodični život i brak* (vrednosti povezane sa tradicionalnim tipom nuklearne porodice), *Porodična sigurnost* (prihodi i status domaćinstva), *Važnost uslova života porodice* (briga o bližnjima i starijima) i *Majka i supruga koja radi* (stavovi o zapošljenoj ženi). Iako sve analizirane zemlje nemaju identičnu faktorsku strukturu postoji veliko, gotovo identično, slaganje za prva tri faktora, pa su, bez obzira na demografske podatke, u pitanju razlike u kvantitetu (različitom stepenu prihvatanja određenih vrednosti), a ne u kvalitetu (različitoj strukturi vrednosti).

U poređenju sa drugim evropskim zemljama u Srbiji se odvijaju slični demografski procesi. Stanovništvo Centralne Srbije i Vojvodine se od 1992. god. više ne obnavlja prirodnim putem, pri čemu se predviđa da će stopa ukupnog fertiliteta lagano opadati do 2011. god. kada će njen nivo iznositi 1,0 (Rašević i Penev, 2001; Rašević, 2006). Razvod postaje sve prisutniji fenomen i u našem društvu jer se javlja slabljenje društvenih činilaca koji podržavaju opstanak brakova (Polovina i Žegarac, 2005). Stanovništvo u preko 85% opština u Srbiji demografski je veoma staro pa Srbija spada u grupu država sa najstarijim stanovništvom u Evropi i svetu (Vojković i sar, 2006; Penev, 2006).

Nažalost, u gorenavedenu analizu porodičnih vrednosti u Evropi nije bila uključena Srbija pa je nejasno kakve porodične vrednosti stoje u osnovi. Neka istraživanja kod nas (Petrović, 1994; Rašević, 2003; Milić, 2003) govore o reprivatizaciji i retradicionalizaciji porodične sfere i visokom vrednovanju dece i porodičnog života uz isticanje strukturnih prepreka kao glavnih uzroka u ostvarivanju reproduktivnih normi. Stoga, predmet ovog rada predstavlja identifikovanje dominantnih porodičnih vrednosti i stavova u Srbiji i to u tri aspekta porodičnog života: uopšteno vrednovanje porodice i porodičnog autoriteta, preferencija osobina dece i stav o partnerskim relacijama u najširem smislu. Analiza porodičnih vrednosti u Srbiji dobija na značaju naročito s obzirom na promene koje su se u Srbiji desile 2000. i suštinski izmenjene istorijske okolnosti.

U istraživanju se polazi od uopštenih pretpostavki formulisanih na osnovu rezultata ranijih istraživanja i teorijskih razmatranja. Teška vremena devedesetih, neuspešna i nedovršena tranzicija, tradicionalno patrijarhalna sredina sa visokom stopom autoritarnosti u populaciji, retaradicionalizacija (Kuzmanović, 1994; 1997) i sl. daju pečat vrednosnom profilu populacije Srbije uopšte, pa i vrednostima koje se tiču porodice. Razumno je očekivati visoko vrednovanje porodice kao svojevrsnog psihološkog skloništa usled nedostatka institucionalne zaštite pojedinca u periodu tranzicije (Tripković, 2004); prihvatanje ideje o tradicionalnoj ili nuklearnoj porodici nasuprot nekim drugim formama partnerskih odnosa; prihvatanje dominacije muškaraca; visoko vrednovanje poslušnosti kao važne osobine koju dete treba da nauči. Pored toga, može se pretpostaviti da Srbiju početkom novog milenijuma karakteriše donekle drugačiji obrazac porodičnih vrednosti i stavova u odnosu na Srbiju sredinom devedesetih usled temeljnih društvenih promena. Najzad, za očekivati je da je Srbija s obzirom na

analizirane varijable u mnogo čemu slična bivšim komunističkim zemlja u tranziciji (Pantić, 2005).

Metod

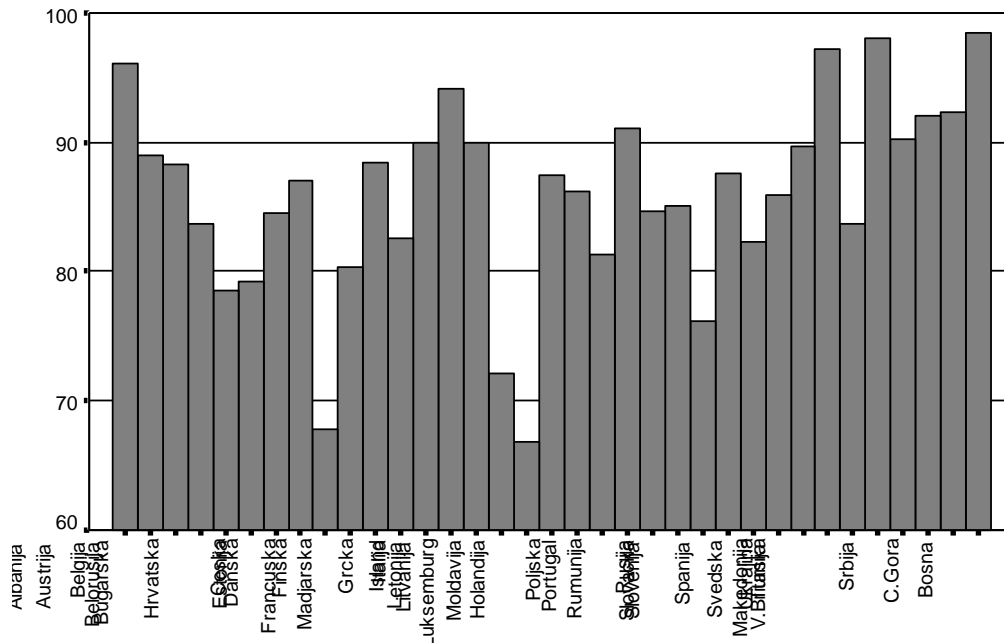
Empirijsku osnovu rada čine podaci dobijeni u dva talasa SSV koji su u Srbiji sprovedeni 1996. god. (treći) i 2001. god. (četvrti talas) uz akcenat na istraživanju iz 2001. Razmatrane su 22 varijable koje se tiču tri navedena aspekta porodičnih vrednosti i koje su zajedničke za analizirane evropske zemlje čime je stvorena mogućnost komparacije. Budući da se, od demografskih varijabli, obrazovanje pokazuje kao važan faktor razmatranih sadržaja (Arts&Halman, 2004), ono je uključeno u analizu, ali samo na uzorku Srbije.

Analiza obuhvata slučajne uzorke iz 34 evropske zemlje iz četvrtog talasa SSV koji ukupno čine 48 220 ispitanika. U Srbiji je 1996. god. ispitano 1280, dok je 2001. uzorak činilo 1200 ispitanika. Analiza je rađena na dva nivoa – nivou agregata tj. država, kada su dominantne tendencije u Srbiji poređene sa evropskim zemljama, i individualnom nivou, kada su poređeni podaci iz dva talasa SSV u Srbiji.

Vrednovanje porodice

Uopšteno posmatrano, porodica ima veliki značaj u gotovo svim evropskim zemljama koje su uključene u analizu. Procenti onih koji izjavljuju da im je porodica jako važna u životu u apsolutnoj je većini, uz izvesne razlike.

Grafik br.1: Procenti ispitanika kojima je porodica jako važna u životu (u %)

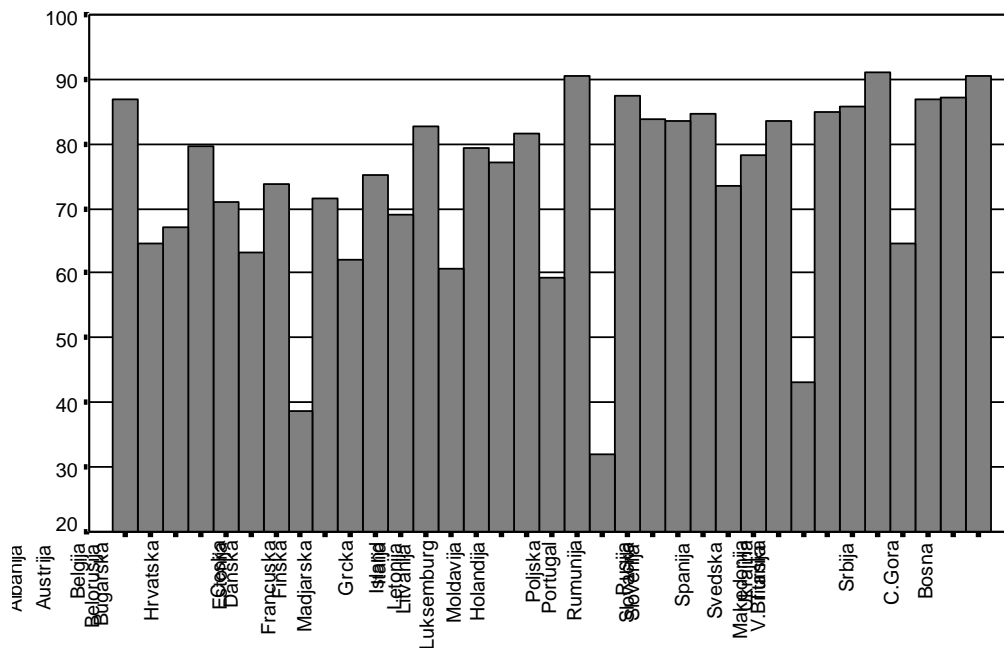
Najviše onih koji pridaju apsolutnu važnost porodici ima u populaciji Albanije, Islanda, Turske, Makedonije i Bosne (iznad 95% ispitanika). Na drugom kraju, uslovno

rečeno, stoji Rusija i tri zemlje bivšeg Sovjetskog Saveza – Estonija, Litvanija i Letonija, mada i u pobrojanim zemljama oko 70% ispitanika smatra porodicu jako važnom u životu. U ovoj uslovnoj podeli Srbija spada u prvu grupu, budući da preko 90% ispitanika porodicu izuzetno visoko vrednuje. Svega šest evropskih zemalja u većoj meri vrednuje porodicu nego ispitanici iz Srbije (C. Gora i pet gorenavedenih zemalja). Ovo bi mogla biti potvrda povećanog značaja porodice u tranziciji (i u krizi uopšte) koja predstavlja sklonište od naglih društvenih promena koje ona sa sobom nosi (Tripković, 2004). Ipak, porodica je na jednako visokoj ceni i u razvijenim evropskim zemljama tzv. državama blagostanja.

Visoko vrednovanje porodice se konkretno manifestuje preko dva aspekta porodičnih odnosa na relaciji roditelji-deca. To su shvatanja o odgovornosti roditelja prema deci i, sa druge strane, poštovanje roditeljskog autoriteta od strane dece.

U većini analiziranih zemalja apsolutna većina smatra da roditelje treba bezuslovno poštovati. To se najbolje vidi na primeru gotovo svih bivših komunističkih zemalja Istočne i Južne Evrope, a naročito u Moldaviji, Makedoniji i Bosni, a potom i Srbiji i Crnoj Gori (oko 90% ispitanika prihvata tvrdnju).

Grafik br.2: Procenti ispitanika koji smatraju da roditelje uvek treba poštovati (u %)

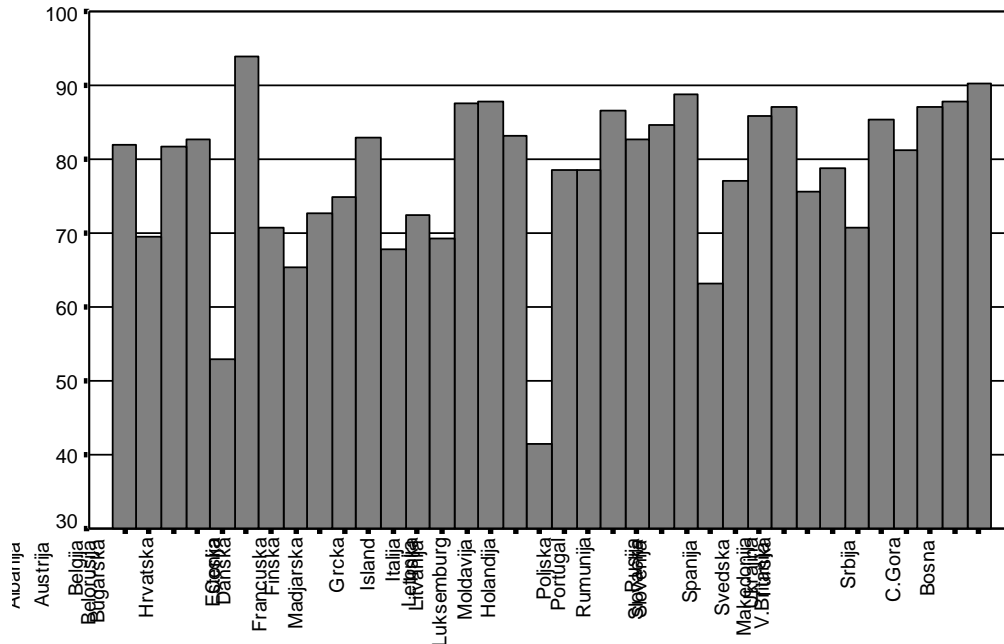
Jedine tri evropske zemlje u kojima prosta većina ispitanika misli drugačije jesu zemlje Severne Evrope – Danska, Holandija i Švedska. Populacije ovih zemalja i pored izuzetno visokog vrednovanja porodice zadržavaju kritički stav prema pomenutom aspektu porodičnih odnosa, odnosno roditeljskom autoritetu.

Drugom stranu ovog odnosa opisuje shvatanje o odgovornosti roditelja prema deci – da li roditelji moraju činiti apsolutno sve za svoju decu ili oni imaju odvojen život koji isključuje potpunu posvećenost i žrtvovanje za decu.

I u ovom slučaju, kao što to grafikom br.3 pokazuje, većinski se u najvećem broju evropskih zemalja prihvata apsolutna okrenutost ka deci, naročito u zemljama Istočne i Južne Evrope (uključujući i Srbiju), ali i u nekim razvijenijim evropskim zemljama kao

što su Italija, Švedska, Španija i sl. Izuzetak je, uslovno rečeno, Litvanija kao jedini primer većinskog zagovaranja suprotstavljene alternative.

Grafik br.3: Procenti ispitanika koji smatraju da roditelji treba da učine sve za decu (u %)

Za razliku od znatno kritičnijeg stava prema roditeljskom autoritetu koji se u određenom broju evropskih zemalja shvata kao uslovan, odgovornost prema deci je bezuslovna (izuzev u slučaju Litvanije i, eventualno, Belorusije). Budući da već više decenija norma jednog deteta izaziva opštu depopulaciju Evrope, visoka cena deteta se na psihološkom planu odražava i na ovaj način – roditelji rađaju manje dece, ali su im apsolutno posvećeni.

Osobine dece

Stav po pitanju osobina koje dete treba da usvoji nezaobilazan je deo analize porodičnih stavova i vrednosti jer on, između ostalog, implicitno ukazuje na vaspitni stil usmeren ka razvoju onih osobina koje se smatraju važnim, tj. ciljem vaspitnog procesa. S obzirom da je u igri veliki broj povezanih i međuzavisnih faktora, pojavljuju se neke očekivane razlike u analiziranim evropskim zemljama u preferenciji poželjnih osobina deteta (v. prilog br.1).

Na nivou celog analiziranog uzorka najpoželjnije su osobina *odgovornost* (74,4%) i *tolerancija i poštovanja drugih* (71,8%). To su ujedno najpoželjnije osobine u populacijama razvijenih zemalja Zapadne i Severne Evrope. Izuzetak od ovog trenda jesu Albanija i Bosna (koje primarno naglašavaju toleranciju), kao i Makedonija (sa akcentom na odgovornosti). Sa druge strane, najmanje cenjene jesu osobine *maštovitost* (18,8%) i *religioznost* (23%), koje se u gotovo svim zemljama nalaze na dnu liste poželjnosti.

Ispitanici iz Srbije najviše vrednuju osobinu *marljivosti* (74,8%) i *odgovornosti* (71,8%). Potom slede *tolerancija* (64,5%), *nezavisnost* (60,8%), *upornost* (40,5%), *nesebičnost* (34,4%), *poslušnost* (32,4%), *štedljivost* (30,8%) i *religioznost* (20,7%).

Rang osobina ispitanika iz Srbije odražava opšti obrazac koji karakteriše i ostale bivše komunističke zemlje Istočne Evrope, pri čemu se pre svega misli na najpoželjnije (*marljivost* i *odgovornost*) i najmanje poželjne osobine deteta (*religioznost* i *maštovitost*). Podatak koji zaslužuje pažnju je i relativno nisko vrednovanje *tolerancije* i relativno visoko vrednovanje *poslušnosti* među populacijom Srbije u poređenju sa drugim evropskim zemljama.

Partnerske relacije

Faktorskom analizom i varimax rotacijom niza tvrdnji koje se tiču odnosa između supružnika i implikacija tog odnosa na niz aspekata bračnog i porodičnog života, dobijena su dva faktora koja objašnjavaju 61,19% varijanse.

Prvi faktor, opisno nazvan *Žena u izmenjenoj ulozi*, objašnjava 45,37% varijanse. Faktor opisuje sindrom stavova koji karakteriše odbacivanje tradicionalne uloge žene kao domaćice i naglašavanje i podržavanje mogućnosti izbora koji karakterišu ženu u izmenjenim heteroseksualnim odnosima – ženu koja odlučuje da li će roditi dete ili ne tj. da li će sama podizati dete ukoliko odluči da napusti nezadovoljavajući odnos sa partnerom, budući da socijalna osuda žene kao samohrane majke nije ni blizu toliko intenzivna kao nekad (naročito u razvijenim evropskim društvima). Pored toga uključuje shvatanje o tome da je zapošljena, odnosno samohrana majka sposobna za adekvatan odgoj deteta. Vrednosti izražene ovim faktorom odražavaju suštinu promena koja se poslednjih decenija dešavaju u Evropi u čijem središtu se nalazi prihvatanje nove uloge emancipovane žene tj. opadanje (van)institucionalnog patrijarhata (Bobić, 2003).

Tabela br.1: Faktorska zasićenja i njihova struktura

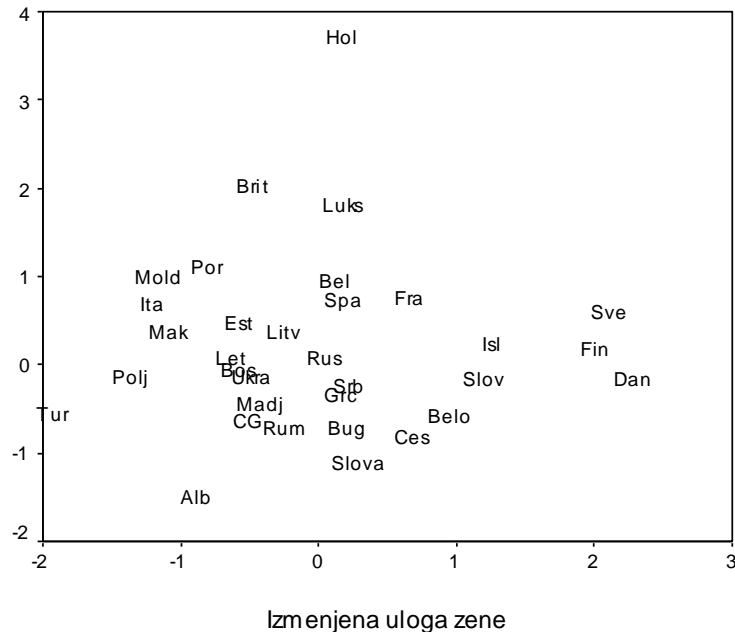
Tvrđenje	Faktori	
	I	II
Zaposlena majka može da uspostavi isto tako topao odnos sa detetom kao i majka koja ne radi	.792	
I muž i žena treba da zarađuju za porodicu		.751
Abortus je opravdan	.919	
Razvod je opravdan	.869	
Detetu treba dom sa oba roditelja da bi srećno poraslo		-.555
Brak je (kao institucija) prevaziđen		.676
U redu je da žena kao samohrana majka ima decu bez trajne veze sa muškarcem ako tako želi.	.461	
Potreban je veći naglasak na porodici u budućnosti		-.695
procenat objašnjene varijanse	45.37%	15.82%
ukupna objašnjena varijansa	61.19%	

Drugi faktor koji objašnjava 15.82% varijanse, opisno je nazvan *Brak i porodica*, budući da opisuje zagovaranje braka kao institucionalizacije odnosa između muškarca i žene, kao i većeg naglaska na porodičnom životu u budućnosti u čijem se središtu nalazi bezrezervna briga o deci. Budući da se žena stavlja u nepriviligovani položaj po pitanju doprinosa porodičnim prihodima, faktor odražava prihvatanje ideje tradicionalne porodice u kojoj muškarac radi, dok žena brine o deci. Uslovno, ovaj faktor se po svom psihološkom značenju suprotstavlja sadržaju prvoopisanog faktora.

Na osnovu skorova na dva opisana faktora moguće je konstruisati svojevrsnu mapu evropskih zemalja po analiziranim varijablama čime se olakšava njihovo međusobno poređenje (v. grafikon br.4).

Zemlje koje se pozicioniraju u donjem levom uglu grafikona (npr. Albanija ili Turska) odbacuju kako ideju o novoj ulozi žene tako i izmenjenu ideju braka i porodice.¹ Zemlje u gornjem desnom uglu karakteriše upravo suprotno, mada se praktično ni jedna analizirana država tu ne nalazi (Holandija je najbliža toj poziciji).

Grafik br. 4: Položaj evropskih zemalja s obzirom na dva sindroma stavova²

Pozicioniranje u gornjem levom kvadrantu podrazumeva naglašavanje vrednosti o izmenjenoj ideji braka i porodice i odbacivanje žene u novoj ulozi (V. Britanija je najbliža tom određenju) i obrnuto - položaj zemalja kao što su Danska i Finska govori o snažnom naglašavanju nove uloge žene uz istovremeno (slabo) očuvanje ideje o tradicionalnoj tj. nuklearnoj porodici. Ovde izloženi nalazi u skladu su sa nekim ranijim razmatranjima (Bobić, 2003) koji pokazuju da je preferiranje direktanog ulaska u formalnu (bračnu) zajednicu nešto veća na Istoku nego na Zapadu Evrope, dok je npr. kohabitacija rasprostranjenija u Zapadnoj i Severnoj Evropi.

Srbija, sa zemljama u okruženju i nekim bivšim zemljama Sovjetskog Saveza, tvori veliku grupu koja, uz male razlike, naglašava vrednosti tradicionalne porodice uz blago prihvatanje izmenjenog položaja žene pri čemu samo neke bivše komunističke zemlje u većoj meri prihvataju promenjen položaj žene nego populacija Srbije.

¹ Potrebno je skrenuti pažnju da negativni skorovi na faktoru *Brak i porodica* govore o prihvatanju vrednosti koje ovaj faktor odražava zbog smera tvrdnji na osnovu kojih je rađena faktorska analiza

² U cilju veće preglednosti grafika navedena su samo prva tri ili četiri slova dovoljna za identifikaciju imena države.

Opšti obrasci

Prethodna analiza porodičnih stavova i vrednosti nameće zaključak da se uslovno može govoriti o izvesnim grupama evropskih zemalja koje karakterišu slični obrasci, tj. sindromi porodičnih stavova i vrednosti. To su uostalom neka ranija istraživanja pokazala (Arts&Halman, 2005; Bobić, 2003). U cilju provere ove kategorizacije izvršena je klaster analiza na nivou agregata tj. nivou država, s obzirom na sve razmatrane indikatore porodičnih stavova i vrednosti. Pokazuje se da postoje tri grupe evropskih zemalja (v. prilog br.2).

Jednu grupu čine bivše komunističke zemlje – gotovo sve zemlje bivšeg SSSR-a, Srbija i Crna Gora, Češka i Slovačka, Bugarska, Poljska, Rumunija i Albanija. Izuzetak čine jedino Portugal i Turska. Opšti obrazac unutar ovog klastera tvori, pre svega, nekritički odnos prema roditeljskom autoritetu, preferiranje marljivosti i odgovornosti kao najvažnijih osobina deteta i blago (ne)prihvatanje institucije braka i/ili izmenjene uloge žene. Zemlje Centralne Evrope, V. Britanija i Grčka tvore drugu veliku grupu država. Ovde spadaju i Litvanija, Bosna i Makedonija. Budući da ova grupa sa prvom tvori klaster na višem nivou, obrazac porodičnih vrednosti je donekle sličan onom kod zemalja iz prve grupe - nešto niže uopšteno vrednovanje porodice, ne toliko poštovanje porodičnog autoriteta, koliko naglašavanje odgovornosti prema deci od koje se, takođe, zahteva da budu, pre svega, odgovorna. Treću grupu čine isključivo zemlje Severne Evrope – Holandija, Švedska, Danska, Finska i Island koje se jasno izdvajaju od ostatka analiziranih zemalja. Populacije ovih zemalja su, pre svega, daleko kritičnije prema roditeljskom autoritetu nego prve dve grupe uz izrazito preferiranje tolerancije kao najvažnije osobine koje dete treba da nauči. Izrazito se odbacuje klasična ideja braka (Holandija), odnosno izrazito se prihvata žena u novoj ulozi (Finska i Švedska).

Srbija iznutra

U Srbiji su se između dva talasa SSV (1996 – 2001. god.) desile kritične društvene promene koje su u mnogome mogle uticati na obrazac i strukturu ovde analiziranih varijabli. Budući da su vrednosti relativno stabilne kategorije i da se ne menjaju preko noći, eventualne promene mogu samo poslužiti kao ilustracija mogućih pravaca daljeg razvoja koji zahteva longitudinalna istraživanja. U ovom delu biće razmatran i uticaj obrazovanja na analizirane stavove i vrednosti jer se obrazovanje dosledno pokazuje relevantnim faktorom za probleme sličnog tipa (Arts&Halman, 2004).

Kako se u tabeli br. 2 vidi, promene su se u petogodišnjem periodu desile u istom smeru – raste kako broj onih koji pridaju apsolutnu važnost porodici, tako i onih koji zagovaraju bezuslovno poštovanje roditeljskog autoriteta i, sa druge strane, odgovornost roditelja prema deci.

Tabela br.2: Promene u opštem vrednovanju porodice u Srbiji u dva talasa SSV

Tvrdnje	Stepen prihvatanja	
	1996. god.	2001. god.
Porodica jako važna u životu	88,9%	92,1%
Roditelje uvek treba poštovati	82,2%	87%
Roditelji treba da učine sve za decu	75,2%	82,1%

Situacija je nešto drugačija po pitanju poželjnosti osobina deteta. Osobine poput *maštovitosti* i *štedljivosti* nisu ništa dobile na svojoj poželjnosti tj. nema statistički značajnih razlika između dva posmatrana perioda. Sa druge strane, neke karakteristike odlikuje opadanje intenziteta poželjnosti (*odlučnost* i *poslušnost*) i one se značajno manje vrednuju u Srbiji 2001. god. nego 1996. god.

Tabela br.3: Promene u preferenciji osobina dece u dva talasa SSV

Osobine deteta	Stepen prihvatanja	
	1996. god.	2001. god.
nezavisnost	50,7%	60,8%
marljivost	67,9%	74,8%
odgovornost	64,8%	71,8%
maštovitost*	12,7%	10,4%
tolerancija	50,2%	64,5%
štedljivost*	29,5%	30,8%
odlučnost	44,3%	40,5%
religioznost	13,2%	20,7%
poslušnost	38,5%	32,4%
nesebičnost	28,1%	34,4%

* razlike nisu statističke značajne; sve ostale razlike su značajne na nivou .01

Rang pojedinih osobina je gotovo identičan (koeficijent korelacije rangova .867, $p < .01$). Osobine *marljivost* i *odgovornost* ostaju najpoželjnije, dok su *religioznost* i *maštovitost* i dalje najmanje poželjne. Podatak koji svakako zaslužuje pažnju jeste pojačano vrednovanje *tolerancije* kao osobine deteta (povećanje za skoro 15 procentnih poena). Dok je toleranciju kao važnu osobinu ličnosti 1996. god. isticao svaki drugi ispitanik iz Srbije, 2001. god. to čini dvotrećinska većina. Ovaj podatak dodatno dobija na važnosti ako se ima u vidu da je naglašavanje poslušnosti opalo.

Kako raste stepen obrazovanja ispitanika opada vrednovanje porodice, porodičnog autoriteta i prihvatanja apsolutne posvećenosti deci pri čemu su veze gotovo linearne. Najizrazitija povezanost se javlja između stepena obrazovanja i stavova prema nekritičkom prihvatanju roditeljskog autoriteta, u gorenavedenom smislu (Kramerov $V = .143$; $p < .01$).³ Ovo je u skladu sa poznatom činjenicom da je nisko obrazovanje jedan od najvažnijih determinanti autoritarnosti (v. npr. Kuzmanović, 1994).

Slično važi i za vezu obrazovanja i preferencije osobina dece. Najintenzivnija povezanost stepena obrazovanja i osobina dece javlja se kod osobina *poslušnost* ($V = .324$), *nezavisnost* ($V = .285$) i *štedljivost* ($V = .266$). Ilustracije radi, među fakultetski obrazovanim napoželjnije osobine jesu *odgovornost* (81%), *nezavisnost* (72,6%) i *tolerancija* (70,1%). Sa druge strane, obrazovanje na nivou osnovne škole znači i insistiranje na osobinama *marljivosti* (80,9%) i *poslušnost* (57,1%).

Sindrom stavova koji se tiče partnerskih odnosa tvori faktorsku strukturu koja se razlikuje od sindroma na nivou agregata. Dobijeno je tri faktora koji objašnjavaju 54,14% varijanse individualnih razlika. Budući da su faktorska zasićenja različita u odnosu na one

³ Kao koeficijent asocijacije kategoričkih varijabli korišćen je Kramerov V koeficijent koji omogućava poređenje vrednosti koeficijenata dobijenih na osnovu tabela različite veličine jer ima maksimalnu vrednost 1, za razliku od nekih drugih mera iste prirode (npr. C koeficijent). Dobijene vrednosti su uvek pozitivne, ali se jednostavnom inspekcijom tabele lako utvrđuje smer povezanosti (vidi npr. Fajgelj, 2004).

prikazane u tabeli br. 1, različito je i psihološko značenje faktora, pa samim tim i njihova interpretacija (v. tabelu br.4).

Prvi faktor koji objašnjava 21,23% individualnih razlika, nazvan je *Izmenjena uloga žene*, kao i u slučaju podataka u tabeli br.2, budući da opisuje isto što i on, mada je u slučaju Srbije njegovo psihološko značenje znatno siromašnije budući da se, pre svega, odnosi na dve situacije – razvod i abortus, pa bi se mogao tumačiti i kao tendencija za njihovo prihvatanje. Drugi faktor, koji se na nivou agregata nije javljao, opisno je nazvan *Ekonomski aspekt braka* i objašnjava 17,09% varijanse. On odražava prihvatanje zapošljene žene u kontekstu ravnopravnog doprinosa prihodima i standardu domaćinstva, tj. neprihvatanje klasične slike u kojoj muž radi i obezbeđuje prihode, a žena brine o deci i domaćinstvu. Najzad, treći faktor, *Brak i porodica*, objašnjava dodatnih 15,82% varijanse i sličan je kako po strukturi tako i po značenju goreopisanom sindromu istog naziva i odnosi se na prihvatanje tradicionalne predstave o porodici.

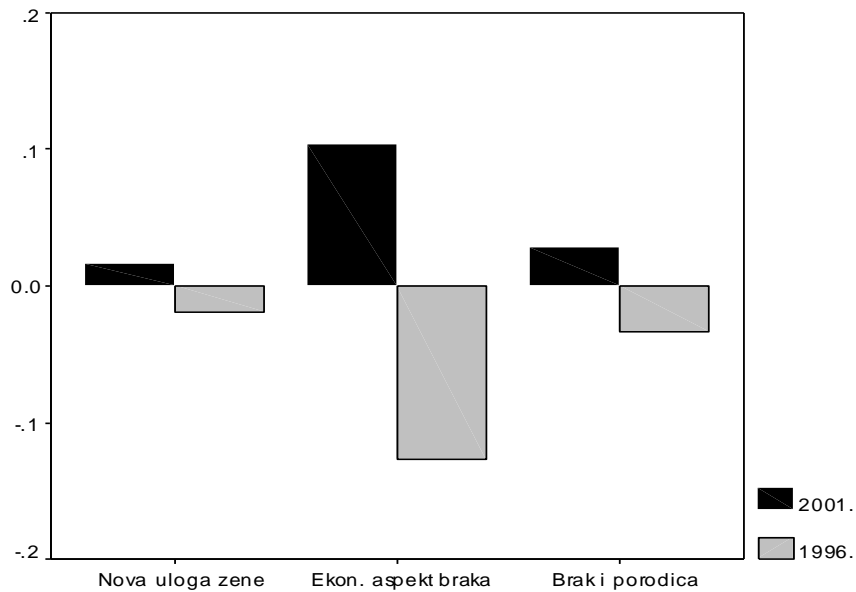
Tabela br.4: Faktorska zasićenja i njihova struktura

Tvrdnje	Faktori		
	I	II	III
Zapošljena majka može uspostaviti isto tako topao odnos sa detetom kao i majka koja ne radi		.802	
I muž i žena treba da zarađuju za porodicu		.815	
Abortus je opravdan	.854		
Razvod je opravdan	.851		
Detetu treba dom sa oba roditelja da bi srećno poraslo			-.398
Brak je (kao institucija) prevaziđen			.743
U redu je da žena kao samohrana majka ima decu bez trajne veze sa muškarcem	.389		
Potreban je veći naglasak na porodici u budućnosti			-.723
procenat objašnjene varijanse	21.23%	17.09%	15.82%
ukupna objašnjena varijansa	54.14%		

Kao što se na grafikonu br. 5 vidi, iako su se promene desile u sve tri oblasti u istom pravcu, one nisu izrazite i nemaju identično psihološko značenje. U Srbiji se 2001. god. u poređenju sa 1996, više prihvata razvod, abortus i ideja o samohranjoj majci, odnosno, izmenjena uloga žene koja leži u osnovi. Sa duge strane, manje se prihvata klasičan brak, zarad nekih drugih formi heteroseksualnih odnosa. Ipak, razlike su samo ilustrativne budući da nisu statistički značajne.

Ekonomska nesigurnost, nizak standard i mogućnost zadovoljavanja samo nižih, osnovnijih potreba za veliku većinu doveo je do većeg prihvatanja ideje o zapošljenoj ženi koja, između ostalog, znači uvećanje porodičnih prihoda. Stoga se jedina značajna promena javlja na faktoru *Ekonomski aspekt braka* u gorenavedenom smislu ($t(1979)=5.112$; $p<.01$).

Grafik br.5: Promene u trofaktorskoj strukturi u Srbiji u dva talasa SSV

Stepen obrazovanja je i ovde važna determinanta stavova. Obrazovanje je pozitivno povezano sa prihvatanjem žene u novoj ulozi ($r = .257$) i njenom ravnopravnijom ulogom u ekonomskom pogledu ($r = .12$) i negativno sa većim prihvatanjem tradicionalne ideje braka – nuklearne porodice sa muškarcem kao dominantom figurom ($r = -.064$).

Zaključna razmatranja

U radu su razmatrani dominantni obrasci porodičnih stavova i vrednosti u Srbiji na početku novog milenijuma u kontekstu drugih evropskih zemalja i promena koje su se u Srbiji desile krajem devedesetih.

Pokazalo se da matrica porodičnih vrednosti uključuje visoko homogeno vrednovanje porodice, porodičnog autoriteta i visok stepen požrtvovanosti za decu, što teži maksimalnim vrednostima (apsolutnom prihvatanju). Svojevrsna reaktivna porodična autoritarnost predstavlja psihološki odgovor na paradoksalnu situaciju da istovremeno raste kako individualnost mladih tako i njihova produžena zavisnost od roditelja (žive sa njima, izdržavani su od strane roditelja i sl.). Porodica se poštuje bez obzira na sve jer ona u svetu rizika i nepoverenja nudi intenzivne veze, solidarnost i osećaj sigurnosti. Od dece se očekuje da, pre svega, budu marljiva i odgovorna, ali sve više i tolerantna prema drugima, a sve manje poslušna. Heteroseksulani odnosi su zasićeni (opadajućim) naglašavanjem vrednosti tradicionalne porodice (potpuna porodica, univerzalnost braka, dominantna muška figura) uz tendenciju sve većeg prihvatanja izmenjene uloge žene koja ima prava na izbore raznog tipa (abortus, razvod, život bez duže veze sa muškarcem, posao).

U skladu sa očekivanjima, analogni obrasci karakterišu i većinu evropskih zemalja sličnih Srbiji po velikom broju relevantnih faktora. To su, pre svega, bivše komunističke zemlje, manje ili više odmakle na putu tranzicije i uspostavljanja demokratije. Zahvaljujući nekritičkom odnosu prema roditeljskom autoritetu, preferiranju

marljivosti i odgovornosti kao najvažnijih osobina deteta i blagom (ne)prihvatanju institucije braka i/ili izmenjene uloge žene, zemlje bivšeg SSSR-a, Češka i Slovačka, Bugarska, Poljska, Rumunija i Albanija, zajedno sa Srbijom, tvore grupu koju karakteriše sličan obrazac porodičnih stavova i vrednosti.

Za to su odgovorni kulturni i društveno-istorijski faktori zajednički ovoj grupi zemalja, kao jedna od determinanti vrednosti (Pantić, 1981; 1990; 2005), koji imaju proverenu eksplikativnu moć (komunističko zaleđe, nizak stepen ekonomskog razvoja, slična religiozna ispovest itd.). Proces i uspostavljanje parlamentarne demokratije i principa tržišne privrede, putem tranzicije koja u ovim zemljama dovodi do sličnih promena aktuelnosocijalnih činilaca (pre svega, društvene strukture) imaju dodatni homogenizujući efekat na vrednosti uopšte, pa samim tim i na jedan njihov uži deo (porodične vrednosti). U kombinaciji ove dve velike grupe faktora (društveno-istorijski i aktuelnosocijalni) treba tražiti objašnjenje sličnosti, odnosno, razlika vrednosnih obrazaca evropskih zemalja. Pozicioniranje Srbije u grupu ovih zemalja indirektno ukazuje i na to da su identifikovane karakteristike u manjoj meri posledica pritisaka koje modernizacija vrši na pojedinca (u smislu u kom to važi za ekonomski razvijene demokratije u Evropi), a u znatno većoj meri posledica svega što se desilo devedesetih i tranzicije koja je potom usledila.

O značaju ovih faktora dodatno govore i promene koje su se u Srbiji desile paralelno sa korenitim društvenim promenama stvorenih smenom autoritarnog režima. I pored izuzetno nekritičnog odnosa prema (porodičnom) autoritetu koji i dalje opstaje kao decenijsko obeležje kulture i element retradicionalizacije usled bolnog iskustva tranzicije, dešavaju se promene koje, bez obzira na sadržaj, u suštini ukazuju na jednako temeljne promene na polju porodičnih vrednosti čija suština jeste tolerisanje alternativnih oblika porodičnog i bračnog života. Ovim izazvane promene vrednosti u kombinaciji sa strukturalnim mogućnostima/ograničenjima za rezultat imaju činjeničko stanje opazljivo na nivou demografskih podataka.⁴

Najzad, na individualnom nivou, obrazovanje deluje kao dodatna determinanta vrednosti koja potpomaže prevazilaženje ukorenjenih oblika tradicionalnog porodičnog života i usvajanje alternativnih struktura na nivou ponašanja, stavova i/ili vrednosti. Obrazovaniji su manje autoritarni, produženo socijalizovani, kognitivno složeniji, otvoreniji za promene i sl. što neuporedivo olakšava adaptaciju na izmenjenu ulogu porodice koju život u savremenom svetu sa sobom nosi.

⁴ Strukturna ograničenja mogu imati i presudnu ulogu. Recimo, poželjan broj dece je za ispitanike iz Srbije 2001. god. bio u proseku 2,68, što je više od minimuma koji se smatra neophodnim za prostu obnovu stanovništva (2,16). To bi moglo da znači da na psihološkom planu postoji želja da se ima više dece, ali da su presudni neki drugi faktori strukturne prirode (npr. nezaposlenost, nerešeno stambeno pitanje i sl.).

Korišćena i navodena literatura:

- Arts, W., L. Halman, eds. (2004): *European Values at the Turn of the Millennium*, Brill, Leiden-Boston.
- Baker, W. (2005): *America's Crisis of Values: Reality and Perception*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*, Sage, London.
- Blagojević, M. (2003): Promena vrednosti i rodni režimi u zemljama u tranziciji: komparativna perspektiva, u D. Pantić (red.): *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 165-172.
- Bobić, M. (2003): Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima, *Stanovništvo*, 1-4, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 65-91.
- Bobić, M. (2006): Od tradicionalnih domaćinstava do partnerstva, *Naše teme*, br.1, Službeni glasnik, Beograd, str. 18-27.
- Čičkarić, L. (2003): Konstrukcija političkog identiteta u kontekstu globalizacije i tranzicije društva, *Sociološki pregled*, vol. XXXVII, no. 1-2, str. 79-99.
- Fajgelj, S. (2005): *Metode izučavanja ponašanja*, Društvo psihologa Srbije, Beograd.
- Fotakis, C. (2000): How Social is Europe?, *Family Observer* 2: 32-40.
- Georgas, J., K. Mylonas, A. Gari & P. Panagiotopoulou (2004): Families and Values in Europe, in Arts, W., L. Halman (eds): *European Values at the Turn of the Millennium*, Brill, Leiden-Boston, 167-202.
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge.
- Inglehart, R. (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economical, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R., W. Baker (2000): *Modernization, Culture Change, and the Persistence of Traditional Values*, *American Sociological Review*, Vol.65.
- Joksimović, S. (2003): Doprinos škole formiranju vrednosti mladih, u D. Pantić (red.): *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 173-178.
- Кузмановић, Б. (1994): Ауторитарност, у Лазих, М. (ур.), *Разарање друштва*, Филип Вишњић, Београд, стр. 225-244.
- Кузмановић, Б. (1998): Ретрадиционализација политичке културе, у Васовић, М. (ур.), *Фрагменти политичке културе*, стр. 257-284.
- Milić, A. (2001): *Sociologija porodice: kritike i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd.
- Milić, A. (2003): Porodični bilansi i političke i vrednosne orijentacije, u D. Pantić (red.): *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 157-164.
- Pantić, D. (1981): *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Izdavački centar SSO, Beograd.
- Pantić, D. (1990): *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Пантић, Д. (2005): *Да ли су вредности бивших комунистичких земаља сличне?*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад.

- Penev, G. (2006): Srbija na demografskoj karti Evrope, *Naše teme*, br.1, Službeni glasnik, Beograd, str. 83-86.
- Penev, G., R. Stevanović (2002): Smanjenje ili povećanje stanovništva? Prvi rezultati popisa 2002. u Centralnoj Srbiji i Vojvodini, *Stanovništvo*, 1-4, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 105-127.
- Petrović, M. (1994): *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Centar za demografska istaživanja Instituta društvenih nauka Beograd.
- Polovina, N., M. Žegarac (2005): Razvod braka u kontekstu društvene tranzicije, *Sociološki pregled*, vol. XXXIX, br. 4, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 401-417.
- Rašević, M (2003): Fenomen rađanja u savremenim socio-ekonomskim tokovima, u D. Pantić (red.): *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 151-156.
- Rašević, M. (2006): Fenomen nedovoljnog rađanja: uzroci, posledice, moguća rešenja, *Naše teme*, br.1, Službeni glasnik, Beograd, str. 7-14.
- Rašević, M., G. Penev (2001): Demografska sadašnjost i neposredna budućnost Beograda, *Sociološki pregled*, vol. XXXV, br. 3-4, Institut društvenih nauka Beograd, str. 261-276.
- Tripković, G. (2002): Porodica u istorijskog i regionalnoj perspektivi, *Sociološki pregled*, vol. XXXVI, br. 1-2, Institut društvenih nauka Beograd, str. 111-127.
- Tripković, G. (2004): Porodica u tranziciji, *Sociološki pregled*, vol. XXXVIII, br. 1-2, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 205-218.
- Vandecasteele, L., J. Billiet (2004): Privatization in the Family Sphere: Longitudinal and Comparative Analyses in Four European Countries, in Arts, W., L. Halman (eds): *European Values at the Turn of the Millennium*, Brill, Leiden-Boston, 205-227.
- Vojković, G., M. Devedžić, G. Penev (2006): Srbija među demografski najstarijim zemljama, *Naše teme*, br.1, Službeni glasnik, Beograd, str. 40 – 51.

PRILOZI

Prilog br.1: Intenzitet prihvatanja važnih osobina dece u evropskim zemljama

osobina država	Nezavisnost	Marljivost	Odgovornost	Maštovitost	Tolerancija	Štedljivost	Upornost	Religioznost	Nesebičnost	Poslušnost
Albanija	57.2	63.6	68.2	28.9	80.0	54.9	52.9	36.3	11.8	53.9
Austrija	70.3	9.0	86.8	22.5	71.6	48.7	35.5	20.1	5.4	17.7
Belgija	41.7	42.5	80.2	25.7	84.6	43.9	45.3	16.7	36.1	42.1
Bugarska	42.1	86.7	76.1	19.0	59.6	38.1	57.3	14.8	15.0	14.7
Belorusija	31.7	91.7	76.8	10.3	72.2	46.2	49.4	12.2	17.0	33.9
Češka	69.0	73.9	66.5	7.0	63.2	30.4	27.9	7.3	36.3	16.6
Danska	80.7	2.1	81.1	36.9	87.3	9.6	32.0	8.2	55.9	14.4
Estonija	22.2	81.2	78.9	11.2	71.2	44.4	50.1	5.9	16.4	28.3
Finska	59.2	11.5	86.2	29.2	82.7	20.8	51.0	14.1	21.7	29.7
Francuska	29.0	50.4	73.4	17.6	84.7	37.6	39.3	8.0	40.2	36.4
Grčka	58.2	31.3	82.9	22.0	52.5	29.9	54.3	38.8	25.8	10.8
Mađarska	73.2	71.4	74.3	10.8	66.5	39.6	30.0	17.0	23.0	29.7
Island	76.3	44.3	81.0	18.3	84.3	20.5	29.1	10.5	34.6	17.4
Italija	41.1	36.1	81.6	12.5	75.0	34.7	34.2	31.4	41.4	27.8
Letonija	50.8	84.9	74.1	7.1	69.5	45.1	36.1	11.9	11.5	20.4
Litvanija	78.2	87.7	77.9	5.3	58.6	40.4	37.4	19.9	28.9	16.9
Luksemburg	48.7	57.2	78.7	24.6	77.1	47.3	38.5	16.5	26.6	26.6
Moldavija	56.0	87.4	82.6	26.7	77.7	42.2	33.7	41.9	11.0	41.1
Holandija	53.7	13.7	87.4	32.4	91.5	20.9	35.0	9.3	27.8	25.3
Poljska	22.6	86.4	72.8	12.3	79.1	39.3	34.0	42.4	12.0	34.6
Portugal	24.1	67.2	64.5	16.2	66.7	32.2	27.1	23.4	40.2	36.7
Rumunija	29.7	81.9	62.0	13.5	58.3	30.7	18.7	59.0	6.8	18.8
Rusija	29.6	91.3	75.7	6.7	67.7	51.8	39.1	9.1	20.6	34.4
Slovačka	61.6	75.3	67.0	2.6	57.1	38.5	25.1	32.8	18.6	26.2
Slovenija	70.3	29.2	76.0	12.4	70.1	35.4	53.9	18.0	37.6	25.1
Španija	38.9	45.1	82.4	28.9	79.6	32.2	28.9	20.1	11.9	48.8
Švedska	68.6	4.1	86.7	40.9	92.3	30.0	29.5	4.8	33.2	12.2
Turska	16.1	72.4	64.5	23.4	62.3	30.3	22.4	44.7	23.4	40.1
Ukrajina	30.9	89.0	75.2	10.7	66.1	50.8	45.6	18.5	15.7	36.0
Makedonija	58.8	37.1	74.2	13.1	75.2	39.4	42.7	26.8	47.0	11.3
V.Britanija	53.4	37.9	55.8	38.3	83.0	31.9	40.3	16.7	60.2	46.8
Srbija	60.8	74.8	71.8	10.4	64.5	30.8	40.5	20.7	34.4	32.4
Crna Gora	59.0	82.2	67.7	11.7	57.1	38.3	44.2	21.7	39.8	46.5
Bosna	51.6	53.8	71.1	23.3	72.8	39.3	44.4	30.4	37.5	47.4
prosek	46.8	58.1	74.4	18.8	71.8	36.3	36.6	23	27.2	31.2

